

РОЗДІЛ VI. ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ, СОЦІОЛІНГВІСТИКА, ОНОМАСТИКА Й ТЕРМІНОЛОГІЯ: АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ, КАТЕГОРІЇ ТА АСПЕКТИ

Тетяна Громко
ORCID: 0000-0002-4661-4302

DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.26
УДК 81'282

ГРАМАТИЧНА СИСТЕМА ГОВІРКИ ЗА ДАНИМИ ДЕСКРИПЦІЇ: ІМЕННИКОВІ ФОРМИ

У статті описується система іменникових форм за даними моноговіркової дескрипції української степової говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області. Говірка як цілісна багаторівнева одиниця важлива для комплексного всебічного її вивчення на основі повного діалектографічного (тексто- та лексикографічного) опису репрезентує значний ряд граматичних особливостей. Дослідження граматичної системи говірки, і в тому числі особливостей іменникових форм, за даними дескрипції сприяє не лише уведенню до наукового обігу емпіричного матеріалу, а й лінгвістичній інтерпретації всього набору одиниць цієї мовної системи. Практично весь набір релевантних структурних рис говірки, їх системні зв'язки в контекстах, що описують фонетичний, граматичний та лексичний рівні говіркового мовлення є фрагментом дескрипції говірки на основі текстового та лексикографічного корпусів. Подібно до інших повнозначних частин мови, іменники у формах, виявлених у говірковому дискурсі, репрезентують граматичні явища – ідіомеми. Аналіз говіркових текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення показує переваги в діагностиці спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях. Окремі словоформи та словосполучення з іменниками встановлені як реалізація морфологічних особливостей говірки в процесі еліцитації при збиранні польового матеріалу. Представлені у дослідженні іменникові форми на основі текстграфічних джерел поодинокі виявляють релевантні риси більшості українських діалектів, однак окремі граматичні ідіомеми вже на цьому етапі можна трактувати як вузькодіалектні явища. Дескрипція говірки, будучи орієнтована в перспективі на монографічний моноговірковий опис, проектує в застосуванні сучасних лінгвістичних дослідницьких процедур екстраполяцію моноговіркових іменникових форм у подальших діалектологічних морфологічних студіях.

Ключові слова: діалектологія, говірка, українська степова говірка, село Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області, моноговіркова дескрипція, граматична система, іменник, граматична категорія, граматична форма, морфологічний варіант.

1. Вступ.

Сучасний стан діалектології як особливого розділу мовознавства потребує не лише фіксації діалектного матеріалу для різнопланової наукової інтерпретації, а й квалітативного аналізу даних ідіому та монографічного опису окремих говірок як мовних систем. Виокремлення говірки як цілісної багаторівневої одиниці важливе для комплексного всебічного її вивчення на основі повного діалектографічного (тексто- та лексикографічного) опису, квантитативних методів аналізу говіркових явищ з урахуванням не лише суто лінгвістичних параметрів дослідження, а й психологічних, когнітивних, прагматичних тощо, можна кваліфікувати як підгалузь діалектології – ідіомологію. Морфологічні класи самостійних слів, виявлених у говірковому дискурсі, репрезентують граматичні явища – морфологічні ідіомеми.

Постановка проблеми. Моноговіркова дескрипція, що проводиться нами на матеріалі української степової говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області, орієнтована на подолання неповноти в дослідженні мовленнєвої поведінки мовців,

набору всіх одиниць цього субдіалекту та системності монографічного опису ідіому на практиці у вигляді якісно нового узагальненого портрета говірки як реальної комунікативної системи. Ідеологема системності опису – сприйняття й відбиття діалектної мови як повноцінної системи, повнота (фонетико-граматико-лексикографічний план) емпіричного матеріалу, а також сучасних лінгвістичних аспектів у застосуванні дослідницьких процедур – орієнтована на максимальний набір їх релевантних структурних рис, їх системних зв'язків тощо.

Опис фонетичного, граматичного та лексичного рівнів говіркового мовлення є фрагментом дескрипції говірки на основі корпусних і лексикографічних технологій, що орієнтована в перспективі на монографічний моноговірковий опис.

Морфологічні класи самостійних і неповнозначних слів, що виявлені в говірці, репрезентують граматичні явища говіркового дискурсу. Аналіз говіркових текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення показує переваги в діагностиці спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях. У процесі еліцитації встановлюється реалізація морфологічних особливостей говірки (Громко 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники діалектів, як правило, відмовлялися від дескрипції усіх значеннєвих, функціональних та структурних розрядів службових частин мови, адже вони або дублюють літературні нормативні явища або є дещо відмінними від них (Ващенко 1957; Муқан 1961; Дроздовський 1961). Сучасні розвідки граматики діалектів, що проводяться на базі корпусу діалектних текстів (Делюсто 2010; Колесников 2015), звертають увагу на формальні структури та значення, «інтегральну для всього українського діалектного простору, але традиційно й незаслужено обділену увагою лакунарність» (Колесников 2015: 436) різних частин мови. Говірковий дискурс, на наш погляд (Громко 2019), може пояснити також периферійність морфологічних розрядів щодо літературного й діалектного узусу, і лакунарність окремих словоформ у граматичній системі говірки.

2. Виклад матеріалу

Дескрипція говірки уможлиблює її типологію на основі генетичних та динамічних маркерів морфологічних диференційних рис. У говірковому дискурсі іменникових форм виявлено основні типи морфологічних ідіомем (явищ говірки) з погляду їх відношення до загальномовної та діалектної системи. Аналіз різних типів явищ, виявлених в іменникових формах, актуальний як на морфологічному, так і на інших мовних рівнях. Відтак серед морфологічних відмінностей іменника в говірці виділяються такі, що: а) зумовлені особливостями фонетики місцевих говорів; б) зумовлені історичними чинниками; в) викликані різними напрямками індукції (граматичної аналогії).

Категорія роду має міжпарадигматичні переходи, що як явище, за свідченням дослідників української діалектної мови: «охоплює змінювані і незмінювані субстантиви» (Колесников 2015: 200); наявність у парадигмі граматична форма двох родів, при чому «одна з них загальновідома, а друга – нова, місцева» (Дроздовський 1962: 14) і традиційно кваліфікується як паралелізм (хитання у роді).

Хитання в роді іменників, зафіксованих у говірковому дискурсі, відзначено в межах:

а) І і II відміни ч. р. і ж. р. з різною спрямованістю переходу (л'ітр (л'ітир) – дві л'ітр'і, грам – н'і грами, негр – йак н'егра, у н'егри їкойіс', ол'іа – трохи ол'іу, тона (тонна) – ц'ілий тон зи'рна, дифте'р'іа – д'іфт'і'р'ітом пері'бол'іу, ма'куха – ма'шина ма'куху, Вал'ка – стройі' з Вал'ком;

б) II і III відміни між ч. р. і ж. р. з різною спрямованістю переходу (ол'іа – трохи ол'іу, ус'а роскош – на та'кий роскош; Сиб'ір – Сиб'ір', та'а Сиб'ір, Пут' – по'їду Пут'ойу, пут' – сво'їм пут'ом, та'ка й'їй пут'а; парал'іч – парал'іч'била; м'якуш – на са'м'і м'якуш'і, пош'това банде'рол' – загра'н'іч'ній банде'рол', ни'с'т'ірані' т'ул' – гар'нен'ка т'ул', муз'кий шам'пун' – пах'н'уча шам'пун');

в) ч. та с. р. II і ж. р. за аналогією до III і I відмін (прошло'годн'ій по'лин' – по'лин'у ўсе порос'ло к'рижмо – кла'дут' к'рижму, п'рем'іа – де мо'їе п'рем'іа, шоу' – по'гане шво, д'ишел' –

дишло – *дишил'а*). Зміна роду різною мірою зумовлює зміну морфологічної та синтагматичної парадигми говіркового дискурсу: напр., у знах. відм. одн. *ўс'а* *жизн'а пройшла*; *глад'т'іки за шерст'ойу*.

Грамматична категорія роду в іменниках пов'язана з лексико-граматичним розрядом істот і осіб (істот / неістот, осіб / неосіб) є номінативна, адже творить кореляції формальними засобами «як формантної частини, так і твірних баз» (пор. (Колесников 2015: 202]): *л'ікар, ўрач', дохтор – л'ікар'ка, ўрач'иха, дохтор'и'а, докторка, докториц'а*, а також семантики похідних (*агро'номка, агро'номиха, голо'вуха, голо'вовуха, придс'ідате^л'ка, придс'ідател'и'а, бригадирка, бригадир'и'а, директорка, директор'и'а* – жінка з посадою або дружина чоловіка за його посадою).

Лексико-граматичний розряд істот / неістот у формах знах. відм. виявив високу лексикалізацію цієї риси, напр., *дойат ко'рови, випасла кози, гул'али ў м'йач', май'иш д'іти/май'иш клоп'ит, але л'убл'у ко'рову і опор'адила сви'ну, по'порала кур'ч'ат, догладала ку'реї*. Спостережена дослідниками назв тварин «стара форма знахідного – називного» (Дроздовський 1961: 16-17) уживається в цих випадках частіше (*нажи'ни кур'ч'ата, гуси ни гу'одувала*), ніж новіша паралельна форма родового – знахідного для назв людей (*ска'зат' за чу'ж'і д'іти* (пор. (Делюсто 2010: 49, 76; Жилко 1966: 83), а також неістот (*ку'сок не й'іла, хоч'им купит'сахар, затулила рот, ўд'іла св'ітир, сп'івай'ім п'існ'і; нап'іч'атала доку'мента, ди'ўл'ац':а теле'в'ізора, куклу купили, рошка'жи кажоч'ку, носа розби'ў, наварили ко'м'пота/бор'и'ч'а*). В у виразненні чи стиранні диференціації назв істот / неістот як процесу в говірковому мовленні вбачається посилення функціональної взаємодії знах., наз. і род. відм. іменника.

Специфіка реалізації категорії числа в говірці, як і в більшості укр. діалектів (див., наприклад (Поповський 1989; Ващенко 1957)), пов'язана із збереженням форм двоїни наз.-знах.-кл. відм. при числівниках *два-чотири*, як «рудиментів двоїни варіантних до літературних нормативних» (Колесников 2015: 207), поширена у варіантних формах двоїни ч. р. і ж. р. іменників II та рідше I відміни: *два с'вата, два порт'фел'а, два класи, два кала'ч'а, три червонц'і, три н'емц'а, три сина, три дн'а, два год'а, три м'іс'ац'і, дв'і п'ідвод'і, три хат'і, ч'ітир'і л'ітр'і, дв'і с'вайб'і*), що свідчить про резистентність говіркового мовлення до інодіалектних впливів. Простежена в говірковому дискурсі й тенденція до втягування в словозміну за числом сингулятивних, необчислюваних іменників: *купила два хл'іба, понадоїдали ц'і молоч'ки, пил'аки л'ітайут', понагото'ўл'али холоц'і; кидаї ц'і пол'ітики, крас'ів'і д'ецтва, а також незмінюваних – по'рад'івах чули, у'рад'ів'і ка'зали, ўк'ін'і бу'ли, на так'с'ах розій'жайуц'а, ўгал'іфах ходили, у райо'нов'і (райвно) прац'увала, по жепе'есах (система навігації «GPS») ди'ви'ўс', на Ем'тес'і (МТС) роби'ў, три Стоїї (СТО) на ўїезд'і ў'город. При звертанні до батьків, старших та поважних людей або при їх називанні іменники набувають синтагматичного оточення (займенники та дієслова набувають форми множини (*нап/ви й'іли?; мам/ви їдете?; й'ак тато скажут'; м'іл'иц'і'нер при'ходили; у'читил' ка'зали, бу'галтер перешч'італи*), однак при буденному (з 80-90 рр. до батьків) чи зневажливому як вторинному значенні – форми однини (*ма!/даї во'ди; па!/х'вате мене у'ч'іт'/оц'тан'; ба!/даї г'рош'і; ти ми'н'і ди'тина по год'ах; си'нок ти!*). Отже, окрім парадигматичних, категорія роду та числа може виражатися синтагматичними засобами.*

Словозміна іменників презентує в говірковому дискурсі ряд процесів, що можуть впливати на різні типи відмінювання. Основні з них спостерігаються в перерозкладі типів відмін за твердістю / м'якістю фінальних приголосних основ і усуненням питомо українських чергувань при словозміні.

Так, зафіксоване пом'якшення *[p]* в іменниках II відміни незалежно від групи (*ба'зар', заў'гар', цар', кип'тар', ди'мар', бук'вар', мага'зин «Багатир'»*) (пор. (Ващенко 1957)), що кваліфіковане В. П. Дроздовським як «давня м'якість *[p]* в абсолютному кінці слова та в кінці складу <...>, а новітній м'який *[p']* зберігається і в непрямих відмінках, насамперед в родовому та орудному однини» (Дроздовський 1961: 90-91): *ма'гара, сах'ар'а, гек'тара, ди'кар'ом, Коб'зар'ом, пово'дирем* – та інших відмінках: *кома'рами, калита'ром*.

Переважають форми з усуненням другої палаталізації в іменниках I відміни – /дошк'і, /киц'к'і, /ручк'і, у д'веркі, /Ол'г'і, у'ч'іте^л'к'і, на но'г'і, а також явище чергування [z'], [k'], [x'] // [z'], [ц'], [с'] не зафіксоване навіть у носіїв з впливом літературної мови або у вживанні в говірковому дискурсі слів іншомовного походження: студентк'і, ўрачих'і, на план'шетк'і, таблетк'і, на би^етонк'і, кри'д'ітк'і та у власних назвах – /Ірк'і, Ол'ежк'і, Мару'сенчих'і, Сабат'ажк'і, а також інтерпретується нами як стійка інноваційна фонетико-морфологічна риса. Помічена також перевага закінчень твердої групи у формах орудн. відм. одн. I і II відміни -ойу: зе^м'л'ойу, р'іл'ойу, сви'н'ойу, ме'режк'ойу, с'аж'ойу, с'пар'аж'ойу, к'руч'ойу, з'руш'ойу; флексія -ом: зас'ідате^л'ом, пензл'ом, каранда'шом, шч'іпа'ч'ом; закінчення -ов'і, -ови в дав., місц. відм. одн. II відміни на /з'ат'ов'і, молод'ц'ов'і, на /л'ікар'ов'і, прода'ц'ов'і, на сам'ц'ов'і.

До I відміни в говірковому мовленні належать деякі слова іншомовного походження, що в літературному узусі лексикалізувалися як іменники II відміни: (/перва) /л'ітра, (та/ка) /жиз'н'а, (/добра) /метра, (/одна) з'рама; III відміни: за'сохша гу'аша, е'мал'а, росла'їл'ана кан'іфол'а, /сол'а, кушч'ова зарост'а, сол'да'ц'ка ши'нел'а.

В іменниках род. відм. одн. частіше вживане закінчення -і в м'якій і мішаній групі ж. р.: до кир'ниц'і, з ду'ш'і, з'руш'і, /Даш'і, рідко – -и аналогічно до твердої групи: ме'жи, до зем'ли, св'і'ч'и. А в твердій групі ж. р. і ч. р. рідко, однак зафіксовані словоформи із закінченням -і: про'силас' до /бат'ушк'і, /засу' до кал'ітк'і, п'і'ї' о'борк'і, пи^елок к'в'ітк'і.

Закінчення -ов'і в іменниках дав. і місц. відм. одн. ч. р. I відміни у власних іменах індуковане із II відміни: на /л'ов'і, /В'іт'ов'і, на /Ван'ов'і.

В орудн. відм. одн. іменників I відміни зафіксовано переважно закінчення -ойу в усіх групах: /вулиц'ойу, ме'ж'ойу, с ст'раст'ойу, (триц'і'в'етнойу) /маст'ойу, із с'наст'ойу; рідше – флексія -ой, як редуція кінцевого -у, що запозичена з російської мови у складі нерозривних словосполучень: во'зили /тачко'ї, за'лилас' сл'о'зо'ї, пок'раско'ї до'вол'на, кра'сила ш'ч'отко'ї. У мовленні старших носіїв говірки зафіксована рідкісна флексія -ом в іменниках (іменах людей) ч. р. I відміни за аналогією до II відміни: з /Кол'ом, з /Пет'ом, с /Савом.

У кл. відм. іменників у мовленні говірконосіїв старшого віку трапляються форми твердої і м'якої груп: с'вах'о, /т'ітко, /бабо, /кумко та ін. онімні вокативи – Та'маро, /Вово, а також явища індукції груп /тешч'о, убе^л'рал'ниц'о, прода'їш'ч'іц'о, у'ч'іте^л'ко. У решті випадків помічена тенденція практичного постійного перебирання кличним відмінком на себе форми наз. відм. одн.: /мама, сест'ра, ма'н'ун'а, /зайа, Ми'кола, /Н'іна, С'тас'а, /Лес'а, /Ван'а, Ба'л'ун'а. Інколи флексії кличного відмінка можуть усікатися: мам, пап, доц', т'от', Л'ід, Саш, Сан', Тан', Вас', Пет', або й апокопуватись: ма, па, ба.

Іменникові форми II відміни у наз. відм. репрезентується іменниками цього парадигматичного підтипу з флексією -а із звуженням асиміляції з подовженням передньоязикових та шиплячих приголосних: по'л'іт'а, зва'н'а, на'чин'а, ви^е'с'іл'а, п'разнуван'а, шамко'тин'а, йамку'ван'а, з'б'іч'а, з'даш'а, Ст'р'іте^н'а, Возни'с'ін'а.

У род. відм. одн. іменників ч. р. цього словозмінного підтипу відзначається перевага флексії -а, наприклад, у дискурсивному говірковому мовленні: мо'роза, до дош'ч'а, /наводка, з /в'ітра, нема /кисн'а, /ситц'а, до інсти'тута. При цьому перевірка форм родового відмінка була основою еліцитації при фіксації мовлення для традиційного введення до тезаурусу цього граматичного показника кожної вокабули. Виняток становлять закінчення -у віддієслівних іменників: /наси'ну, п'ід'копу, до'гону, под'кату, водо'ройу, п'лаву, за'тону.

У дав., місц. відм. одн. іменників ч. р. фіксуються переважно закінчення -у без розрізнення категорії «істота/неістота»: /куму, гороб'ц'у, кома'р'у, школ'а'ру, с'вату, жи^ел'езнодо'рожнику, інже^н'неру, кварт'іранту, п'іс'іму, уг'л'у, ком'н'ути'еру. Спостерігається тенденція до вживання закінчень -ов'і, -ев'і у власних назвах осіб (іменах, прізвиськах, прізвиськах): /Сашов'і, /Ван'ов'і, Вол'і'їч'а'ков'і, Ко'закулов'і, Пе'рехрестов'і, Болт'а'нов'і, /Ци'ганов'і, Алка'шов'і.

У словоформах місц. відм. ч. р., як і в інших діалектах української мови: з прийменниками в (у), на, при виступає флексія -і: у /бо'ц'і, ў гара'ж'і, ў шта'фет'і, на ск'лон'і, на с'кат'і,

на го¹род'і, при ¹берез'і, при ¹кузов'і; з прийменником по – закінчення -у: по ас¹вал'ту, по з¹рейдару, по бур'а¹ку, по ¹сойашнику; по Перво¹майс'ку, по ¹Уман'у. У говірці можливе порушення цієї діалектної норми, очевидно, за аналогією до інших форм: в (у) та на – закінчення -у: *ў бур'я¹ну, ў мар'ту, на йач'мен'у, на кут'ку, на столу, на ¹Мостику, на Пйатач'ку, і навпаки – після по, на: по коридор'і, по п'рос'і, по по¹долу, на ¹покут'і, на у¹л'і*. Іменники ч. р. із суфіксами -к, -ик, -ок виступають із закінченням -у, незважаючи на прийменник: *ў курни'ку, у пол'ісаднику, у ¹зап'ічку, на при'ч'ілку*; с. р. з прийменником в (у), на – -і: *ў си¹л'і, у ¹мор'і, ў ¹дишл'і, на коромисл'і, на стоїл'і*; ч. р. і с. р. з прийменником по – закінчення -у та рідко -ому: *по са¹ду, по се¹лу, по ба¹зару, по к¹ладбишчу, по К'ірово¹град¹у, по Ри¹вуц'ко¹му (Ревуцьке – село)*.

В орудн. відм. одн. ч. р. і с. р. II відміни в усіх групах переважає закінчення -ом зі збереженням м'якості фіналі основ: *стан'ком, фу'ганком, у¹л'ом, ¹н'іпи¹л'ом, ко¹ми'шом, за гара'жом, з з¹ри¹фел'ом, ¹писар'ом, ворота'р'ом, с кол'іаном, з ¹Н'утиком, ¹Тол'іком, Ш¹рамом, з ¹Мар'ч'інком, з ¹Пугоу¹к'іном, з ¹Черч'іл'ом, з Водох¹решчом*; а з основою на [ц] – закінчення -ем: *йаї'цем, краї'цем, сереб'цем, гороб'цем (хоч і Гороб'ц'ом), Дуркал'іцем*.

В іменниках с. р. на -а безваріантно використовується закінчення -ам (з відсутністю подовження приголосних у фіналі основи): *ва'рен'ам, ши'т'ам, за'л'іс'ам, к'лоч'ам, за'п'іч'ам*.

У III відміні іменників серед форм непрямих відмінків найвиразніше постає закінчення род. відмінка, в якому переважає закінчення -і: *сол'і, м'ід'і, ¹закут'і, с'тат'і, скри'жал'і, с'наст'і, з'лост'і, ¹нехвошч'і, ¹рож'і, б'ров'і, ¹от:епи¹л'і, ¹Закут'і, ¹Запруд'і*. Флексія -и трапляється тільки у мовленні людей старшого віку: *¹накості, до с'мерти, з п'лоскості, дл'а п'рорості, із з'лості, з ¹волості, з ¹Жирнич'и; у прецедентних виразах – ¹доброї ¹ноч'и!; (з) ¹кої ¹радості?! Особливістю говіркового дискурсу орудн. відм. одн. іменників є діалектно нормативна варіація флексій -ойу, -у, -йу (¹м'ід'ойу, ¹сол'ойу, ¹радост'у, з л'у¹боўйу)*.

Лексикалізація іменників IV відміни у говірці, подібно до інших українських діалектів, у граматичній системі закінчень у мовленні старших говірконосіїв зазнає вирівнювання у бік іменників с. р. II відміни типу *ло'шо, поро'с'о, ¹вимн'о, відтак* і форми деяких відм. одн. можуть бути витіснені формами II відміни (з *ло'шом, соба'чом ше буў, даў поро'с'ов'і, по ¹імн'і по ¹бат'ков'і, з ди'т'ом*), тобто мова йде про утворення двох окремих парадигматичних підтипів з частковим ступенем нівеляції IV відміни (а можливі й дублетні форми типу *ко'т'ам – ко'т'атом, ка'ча – кач'е¹н'ати*). У говірці на позначення малят тварин вживаються також лексеми II відміни *тел'атко, с'хоже на ли'с'атко, ў'пало ластоў'йатко, чим помічена тенденція до вживання утворень з -ко в основному в наз. і знахід. відмінках, тому інші видозміни непрямих відмінків не дозволяють віднести їх до конкретного типу відмінювання*. Іменник *ди'т'а належить до IV відміни, а д'і'т'о – до II: з д'і'т'ом, на'пугана на д'і'т'і*. Такі форми є швидше генетичним маркером говірки, ніж інноваційною лексикалізацією.

Плюральність в іменникових формах наз. відм. множ. у говірковому дискурсі засвідчує існування паралельних форм на -и / -і, -а (*в'ітри – в'ітра, сн'і'ги – сн'і'га, комбаї'нери – комбаї'не'ра, друз'і – дру'з'а, учите¹л'і – учите¹л'а*); -и, -і (*кури – ¹кур'і, ш'кури – ш'кур'і, ¹пари – ¹пар'і, по'жари – по'жар'і*). Однак таке явище не постійно варіантне. Наприклад, у мовленні старших говірконосіїв вживаються лише форми *¹кур'і, ¹гус'і, ци'ган'і*. У наз. і знах. відм. множ. іменників I відміни, що позначають істот, відзначається й архаїчна форма з оригінальною флексією -ова (*до свато'ва ўб'ралас', брато'ва при'ходила*), перенесена з колишніх и-основ.

У род. відм. множ. іменників I і II відмін паралельно із загальноновживаними формами з нульовим закінченням трапляються закінчення -іў, -еї (*гу'б'іў, кри'сеї ¹поўно, прис'тало до но'г'іў, во'на з бол'гар'іў, нали¹т'іло голу'беї*), а також II і III відмін – із закінченням -еї паралельне вживання флексії -іў та нульової фіналі (*радост'іў, ¹пару п'ригор'шч'іў, ба'гато ¹ноч'іў, ¹бачиў у су'с'ід, пйат' гие'ктар, до ци'ган, з пйат' днєї, комп'уте'реї*), а також у плюральних іменниках (*ко'нопл'іў, нима з'рош'іў, до д'вер'іў дойш'ла*), що викликане «аналогійними взаємодопливами між колишніми формами іменників різних основ» (Мукан 1969: 192).

У говірці паралельно вживаються форми орудн. відм. множ. з флексією -ми (*б'жол'ми, ¹к'із'ми, кур'ч'ат'ми, миш'ми*) та -ами (*б'жолами, до'вол'на с'воми ¹д'іт'ами, ¹йаїц'ами*

опк/лала; дав. відм. множ. (з наголосом як на корені, так і на закінченні) – йак/сви/н'ам по/дали, ланд/расам дат'ійісти, сп'і/ват'с'вахам, може дат'д'іу/кам/фору – д'іу/кам шо/ни/ч'о.

У формах місц. відм. множ., зафіксованих у говірковому дискурсі, досить поширене закінчення -ам (по/села/м іїздили, по/к'ім/натам по/лії ц'в'і/ти, по/по/л'ам/ко/лос/р'і/зали, роз'іш/лис' по до/мам/і/йсе).

До ад'єктивної відміни належать в основному назви осіб за професією, родом занять, соціальними ознаками, за оцінками-характеристиками (за/в'едушч'а, іїздо/виї, д'і/журна, ланко/ва, передо/ва; моло/да, хре/ш/чений; /с'одн'ашна, дурне, при/ше/лепкуватий), речовинних і под., пов'язаних з кухонною обробкою страв (с'ійане, мороже/не, тогод'ин'е, п/ридане, зали/не, /печ'ане) тощо.

Спостереження за диференційними явищами словотвору в говірці засвідчують оригінальність в онімному творенні топонімічних назв і жіночих імен по батькові з суфіксами -ов- (Бри/д'іх'інова, Гром/кова, Горба/ч'овова) та здрібнених назв здебільшого за допомогою суфікса -ік- (-ик-) (Тол'ік, Шар'ік, Бар/босик). У загальних назвах – це висока частотність іменників з суфіксом -ишч- (кру/жиче, ст'інишче/вигепау), -ишк-(-ішк-), -ушк- (пал'т'ішко, шта/н'ішки, засло/н'ушка, сви/н'ушка, Ан.ушка, Золушка), -ишк- на -ч'ік- (-ч'ік-) (пока/зау/та/киї при/йомчик, /ножчик, /бор'шч'ік), а також специфічних суфіксів у фемінітивних похідних (агро/номша, брига/д'ірша, де/ректорка, /писар'ка, інст'і/тутка, л'іса/педниц'а, пе/ти/ушниц'а, мага/з'іншч'ц'а, у/боршч'иц'а, ака/демеха, медсест/риха, во/д'іла Алка, /Вал'ка м'ішалоу/робе, судила велика найш/лас').

У формі наз. відм. одн. помічене опускання суфікса -ин- у назвах осіб ч. р. за національністю (мо/лдо/ван, бол/гар, ар/м'ан) або існування паралельних форм – молдованин, бол/гарин, ар/м'ін'ін, а також оригінальні утворення груз/зин – груз – г'руз'ія. В основному такі утворення в одн. і множ. не відрізняються основами (груз/зин, груз/зини, ци/ганин, ци/гани), однак в род. відм. множ. помітні усічення основ (ки/йанин, ки/йани – ки/йан, молда/ванин, молда/вани – молда/ван, се/л'анин, се/л'ани – се/л'ан).

3. Висновки та перспективи дослідження

Дескрипція говірки орієнтована у перспективі на монографічний моноговірковий опис. Говірка як цілісна багаторівнева одиниця у граматичному плані важлива для комплексного її вивчення на основі повного діалектографічного (тексто- та лексикографічного) опису. Проведене дослідження української степової говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області показало і периферійність морфологічних розрядів щодо літературного й діалектного узусу, і лакунарність окремих слів у граматичній системі цього діалектного утворення.

Грамматична система говірки, і в тому числі особливості іменникових форм, за даними дескрипції сприяють не лише уведенню до наукового обігу емпіричного матеріалу, а й дослідженню всього набору одиниць цієї мовної системи. Набір релевантних структурних рис говірки, їх системні зв'язки, що описують фонетичний, граматичний та лексичний рівні говіркового мовлення, є фрагментом дескрипції говірки на основі текстового та лексикографічного корпусів.

Аналіз говіркових текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення показує переваги в діагностиці спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях. Окремі словоформи та словосполучення з іменниками встановлені як реалізація морфологічних особливостей говірки в процесі еліцитації при збиранні польового матеріалу. Представлені в дослідженні іменникові форми на основі текстографічних джерел поодинокі виявляють релевантні риси більшості українських діалектів, однак окремі граматичні ідіоми вже на цьому етапі можна трактувати як вузькодіалектні явища. Екстраполяція моноговіркових іменникових форм у перспективі розширить морфологічний аспект ідіомологічних та діалектологічних студій.

Література

- Ващенко, Василь С. Полтавські говори. Харків: ХДУ, 1957.
[Vashchenko, Vasyly S. Poltavski hovory. Kharkiv: KhDU, 1957.]
- Громко, Тетяна. «Сучасна текстографія діалектоносіїв степової говірки». *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 175. Кропивницький : КОД, 2019: 29–33.
[Hromko, Tetiana. «Suchasna tekstohrafiia dialektionosiiv stepovoi hovirky». *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. 175. Kropyvnytskyi : KOD, 2019: 29–33.]
- Громко, Тетяна. «Система говіркових явищ в монодіалектних описах». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки* 3(407). Луцьк, 2020: 24–28.
[Hromko, Tetiana. «Systema hovirkovykh yavyschch v monodialektnykh opysakh». *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Filolohichni nauky*. 3(407). Lutsk, 2020: 24–28.]
- Делюсто, Марина С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010.
[Deliusto, Maryna S. Hramatyka hovirky u svitli tekstu : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2010.]
- Дроздовський, Володимир П. «Південнобессарабські говірки». [В:] Ф.Т. Жилко (ред.) *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961, 132–155.
[Drozdovskiy, Volodymyr P. «Pivdennobessarabski ukraïnski hovirky» [V:] *Pratsi X Respublikanskoï dialektolohichnoi narady*. Kyiv, 1961, 132–155.]
- Дроздовський, Володимир П. Украинские говоры Бессарабского Приморья : дис. ... канд. філол. наук. Киев, 1962.
[Drozdovskiy, Volodymyr P. Ukrainskiye govory Bessarabskogo Primor'ya : dis. ... kand. filol. nauk. Kiyev, 1962.]
- Жилко, Федот Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1966.
[Zhylo, Fedot T. Narysy z dialektolohii ukraïnskoï movy. Kyiv : Radianska shkola, 1966.]
- Колесников, Андрій О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл : СМІЛ, 2015.
[Kolesnykov, Andrii O. Morfolohiia ukraïnskykh pivdennobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika. Izmail: SMYL, 2015.]
- Муқан, Алла М. «Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови». [В:] *Українська діалектна морфологія*. Київ : Наукова думка, 1969, 191–199.
[Mukan, Alla M. «Variantnist form u deiakykh novostvorenykh hovorakh ukraïnskoï movy». [V:] *Ukrainska dialektna morfolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, 191–199.]
- Муқан, Алла М. Украинские наддунайские говоры. Фонетико-грамматические особенности : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Киев, 1961.
[Mukan, Alla M. Ukrainskiye naddunayskiye govory. Fonetiko-grammaticheskiye osobennosti : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Kiyev. 1961.]
- Поповський, Анатолій М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови. Дніпропетровськ: ДДУ, 1989.
[Popovskiy, Anatolii M. Znachennia pivdennoukraïnskykh stepovykh hovoriv u formuvanni literaturno-natsionalnoi movy. Dnipropetrovsk : DnDU, 1989.]

GRAMMAR OF SUBDIALECT BY THE DESCRIPTION DATA: NOUN FORMS**Tetiana Hromko**

Department of Ukrainian Language, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

Abstract**Background:** The article describes the system of noun forms according to the mono-verbal description of the Ukrainian steppe dialect of Pishchanyy Brid village, Dobrovelychkivskyi district,

Kirovohrad region. Subdialect as an integral multilevel unit is important for its comprehensive study on the basis of a complete dialectographic (text- and lexicographic) description represents a significant number of grammatical features.

Purpose: The purpose of the research is studying of the grammar of speech, and including the features of noun forms, according to the description

Results: Description contributes not only to the introduction into scientific circulation of empirical material, but also the linguistic interpretation of the whole set of units of this language system. Virtually the entire set of relevant structural features of speech, their systemic connections in contexts describing the phonetic, grammatical and lexical levels of speech are fragments of speech description based on textual and lexicographic corpora. Like other full-fledged parts of speech, nouns in the forms found in subdialect discourse represent grammatical phenomena - idioms. The analysis of spoken texts as communicatively conditioned dialectal characteristics of speech shows the advantages in the diagnosis of spontaneous manifestations in various expressive constructions. Some word forms and phrases with nouns are established as the realization of morphological features of the subdialect in the process of elicitation during the collection of field material. The noun forms presented in the study on the basis of textual sources single-handedly reveal the relevant features of most Ukrainian dialects, but some grammatical idioms can already be interpreted at this stage as narrow-dialect phenomena.

Discussion: The description of the dialect, being focused in the future on a monographic monoverbal description, projects in the application of modern linguistic research procedures the extrapolation of monoverbal noun forms in subsequent dialectological morphological studies.

Keywords: dialectology, dialect, monoverbal description, grammar, noun, grammatical category, grammatical form, morphological variant.

Vitae

Tetiana Hromko is PhD in Philology, Associate Professor at the Ukrainian Language Department, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. Her areas of research interests include Ukrainian dialectology, dialect lexicography, monoverbal description.

Correspondence: hromkot@gmail.com

Надійшла до редакції 9 листопада 2020 року
Рекомендована до друку 23 листопада 2020 року

Наталія Клименко

ORCID: orcid.org/0000-0002-4407-4306

DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.27

УДК 811.161.2'282.2'373

ЛЕКСИЧНА ПОЛІСЕМІЯ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ

Статтю присвячено аналізу динаміки семантичної структури слова в східностепових говірках Донеччини, що є однією з найхарактерніших рис українських говірок пізнього творення, розташованих на периферії діалектного континууму. Виявлено полісемічні східностепові нomen та з'ясовано їх статус у системі української діалектної лексики. Розглянуто продуктивні зміни семантичної структури діалектних лексем, що спричинили її розширення – метафоричне й метонімічне перенесення. З'ясовано причини й шляхи розгалуження семантичної структури слова в обстежуваних говірках. Відзначено роль експресивної оцінки при модифікації семантичної структури діалектного слова в новостворених українських говірках Донеччини.

Ключові слова: сема, семантична структура слова, полісемія, метафоричне перенесення, метонімічне перенесення, синекдоха, діалектна лексика, українські східностепові говірки.